

**LOVAK AZ EMBER SZOLGÁLATÁBAN A TÚLVILÁGON IS...
EGY VASKORI LELŐHELYRÉSZ ÉS EGY RÓMAI KORI KOCSISÍR
ÁLLATMARADVÁNYAI BUDAPEST III. KERÜLET CSILLAGHEGYI
ÁRPÁD FORRÁSFÜRDŐ – PUSZTAKÚTI ÚT 2-6. (HRSZ: 61826/1)
LELŐHELYRŐL**

**HORSES IN THE SERVICE OF MEN EVEN IN THE AFTERLIFE...^{*}
ANIMAL REMAINS OF AN IRON AGE SITE AND A ROMAN CARRIAGE BURIAL
IN BUDAPEST DISTRICT III, CSILLAGHEGYI ÁRPÁD FORRÁSFÜRDŐ -
PUSZTAKÚTI ROAD 2-6 (TOPOGRAPHICAL NUMBER: 61826/1)**

BILLER Anna Zsófia¹

¹ BTM Aquincumi Múzeum, H-1031 Budapest, Záhony u. 4., E-mail: biller.anna@aquincum.hu

Abstract

The practice, burying carriages with their draft horses had occurred mainly among the Roman native eravisci elite's burial habits. Corpse was not always buried with the carriage and the horses. In such cases, the burial could have been symbolic or a sacrifice offered for the gods of the underworld. They believed that the death is only a new beginning, and their journey during the afterlife was helped by their chariots and horses and ended with eternal happiness.

The harnessed, sacrificed horses and the parts of the ornate but usually incomplete carriages elements were placed in the pit dug for the carriage. When the date is uncertain, the determination can be supported by the artefacts placed in the pit. The carriage burial of the Pusztakút Street (Budapest, Hungary) excavated in 2017, was previously dated to the second half of the 2nd century and at the latest to the beginning of the 3rd century. The skeletons of the two horses remained in very good condition and were laid above of the pieces of the carriage. The smaller wither height mare was approximately 8 years old, and the higher stallion was around 11-12 years old. As the horses of the native inhabitant, both horses were low and medium size. Only minimal abnormalities (signs of taphonomic processes or disease) were observed on the surface of the bones. It was not indicated by any lesions on the bones how the animal were slaughtered.

In addition to the skeleton of the horses in the carriage burial, a small number of animal remains were found in the surrounding Iron Age features. The number of the small ruminants bones (sheep and goat) was the highest among the domestic animals. The wild mammals were represented by the red deer and roe deer remains.

Kivonat

Elsősorban a római kori bennszülött eraviscus elit temetkezési szokásai között fordult elő az utazókocsik, és az azok elé fogott lovak eltemetésének szokása. A halottat nem minden esetben temették a kocsival és a lovakkal együtt a gödörbe. Ilyen esetben jelképes kocsisírokról, vagy alvilági isteneknek felajánlott áldozatról lehetett szó. Hitük szerint a halállal nem ért véget az élet, hanem csak egy hosszú útra indultak utazókocsijaik és elé fogott lovaik segítségével, amelynek végén a túlvilági lét örök boldogsága várt rájuk.

A kocsisírok számára megásott gödörbe helyezték el a felszerszámozott, feláldozott lovakat, és az elemeire bontott, díszes, de általában hiányos utazókocsik alkatrészeit. Keltetésük nem mindig egyértelmű, ehhez a kísérőleletek nyújthatnak támpontot. A 2017-ben feltárt, és előzetesen Kr.u. 2. század második felére, legfeljebb a 3. század elejére keltezett Pusztakúti úti kocsisír esetében a kocsi alkatrészek tetején feküdt a két leölt ló igen jó állapotú csontváza: egy 8 év körüli, kisebb testű kanca, és egy 11-12 év körüli nagyobb testű mén. A lovak a bennszülöttek lovaira jellemző alacsony-közepes testűek volt, és csak nagyon minimális rendellenesség

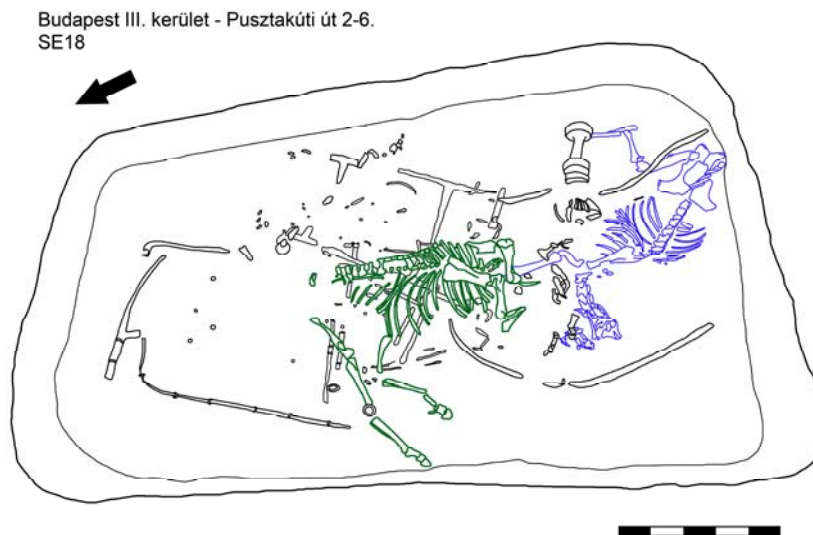
^{*} How to cite this paper: BILLER A. Zs., (2020): Lovak az ember szolgálatában a túlvilágon is... / Horses in the service of men even in the afterlife... (in Hungarian with English abstrast), *Archeometriai Műhely* XVII/1 93–104.

(tafonómiai folyamatok vagy betegség jele) volt a csontok felületén megfigyelhető. A leölésük módjára nem utal semmilyen, csontokon megfigyelhető elváltozás.

A kocsisír lovainak csontvázán túl még a vaskorra keltezett objektumokból kerültek elő kis számban állatmaradványok. A háziállatok közül a kiskérődző (juh és kecske) csontok száma volt a legmagasabb, a vadak közül gímszarvas és őz maradványai fordultak elő.

KEYWORDS: ROMAN PERIOD, CARRIAGE BURIAL, HORSES, HUNGARY, BUDAPEST

KULCSSZAVAK: RÓMAI KOR, KOCSISÍR, LOVAK, MAGYARORSZÁG, BUDAPEST

1. ábra: A lovak elhelyezkedése a gödörben ásatási fotók alapján készült vázlatos rajzon, némi torzulással, nem teljesen felülnézeti ábra (Grafika: Biller Anna Zsófia)

Fig. 1.: The position of the horses (after excavation photos). The drawing is schematic, with some distortion, not total top view (Graphic: Anna Zsófia Biller)

Bevezetés

A lelőhelyen 2017 márciusa és júliusa között folyt 3000 m²-en a teljes felületű megelőző feltárás a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma által, a Magyar Nemzeti Múzeum szakértőinek bevonásával. A feltárás Vass Lóránt, Mráv Zsolt és Schilling László régészek irányításával zajlott, és a két múzeum restaurátorai (Nagy Melinda, Szatmáriné Bakonyi Eszter és Ujvári Gábor) végezték a kocsisír leleteinek szakszerű konzerválását és azok kiemelését.

A Csillaghegyi strandfürdő területén ezidáig nem került elő ismert dokumentált régészeti jelenség, viszont a lelőhely környezetében talált és feltárt régészeti objektumok arról árulkodnak, hogy a fürdő környezete szinte az összes régészeti korszakban kedvelt térség volt (Vass & Mráv 2020, 56.). Vass Lóránt először egy kora vaskori (Hallstatt C) lelőhely nyomaira bukkant a területen, majd előkerült egy bolygatott gyereksír, és ennek közelében – a munkaterület déli, középső részén – egy vélhetően hozzá kapcsolódó, római kori, négykerekű, díszített utazókocsi maradványait

tartalmazó kocsisír is. A kocsi hátoldalán tíz figurális bronzszobor Bacchust (a bor istenét, aki örök boldogságot kínált híveinek a túlvilágon) és kíséretét, Pánt, a szatüroszokat és a bacchánsnőket ábrázolta. A kocsi ülése és felépítménye is előkerült, valamint karnisrudak és réz függönykarikák, amelyek segítségével elfüggönyözhető lehetett a kocsit.

A kocsisír az utazókocsi fém alkatrészein túl két felszerszámozott ló maradványát is tartalmazta. A lovakat azután helyezték a gödörbe, miután a szétszerelt kocsi alkatrészeket betették (Vass 2017). A két ló az objektum déli részén helyezkedett el, egymást kissé fedve a nyakuk táján (**1. ábra**). Az északabbra elhelyezkedő ló koponyája a földmunkák során megsérült. Az egyik ló kantárját trombitamustrás áttört veretpár díszítette, a befogásukra szolgáló fa jármot pedig makkos bronz szárvezető karikákkal látták el. A kantárveretek készítését az Antoninus korra tehetjük, amely a csillaghegyi kocsit előzetesen a Kr. u. 2. század második felére, legfeljebb a 3. század elejére keltezi (Mráv 2017, 84-85.).

1. táblázat: A lelőhelyről származó vaskori és római kori állatmaradványok faunalistája**Table 1.:** Faunalist of the Pusztakúti Street 2-6 from the Iron Age and the Roman Period

Állatfaj	vaskor (Ha C)			római			Összesen		
	N	NISP	%	N	NISP	%	N	NISP	%
Szarvasmarha / <i>Bos taurus</i> (Linnaeus 1758)	19	19	13,9				19	19	13,7
Juh / <i>Ovis aries</i> (Linnaeus 1758)	1	1	0,7				1	1	0,7
Kecske / <i>Capra hircus</i> (Linnaeus 1758)	1	1	0,7				1	1	0,7
Juh/Kecske / <i>Ovis aries/Capra hircus</i>	37	42	27				37	42	26,6
Házisertés / <i>Sus domesticus</i> (Linnaeus 1758)	21	21	15,3				21	21	15,1
Háziló / <i>Equus caballus</i> (Linnaeus 1758)				2	498	100	2	498	1,4
Házikutya / <i>Canis familiaris</i> (Linnaeus 1758)	5	48	3,6				5	48	3,6
Háziemlős összesen	84	132	61,3				86	630	61,8
Gímszarvas / <i>Cervus elaphus</i> (Linnaeus 1758)	5	5	3,6				5	5	3,6
Európai őz / <i>Capreolus capreolus</i> (Linnaeus 1758)	1	1	0,7				1	1	0,7
Vademlős összesen	6	6	4,4				6	6	4,3
Madár / <i>Aves</i> indet.	2	2	1,5				2	2	1,4
Madár összesen	2	2	1,5				2	2	1,4
Folyami kagyló / <i>Unio</i> sp. (Linnaeus 1758)	1	1	0,7				1	1	0,7
Puhatestű összesen	1	1	0,7				1	1	0,7
Nyúl méretű emlős	1	1	0,7				1	1	0,7
Kutya méretű emlős	3	3	2,2				3	3	2,2
Kispatás	27	27	19,7				27	27	19,4
Nagypatás	13	13	9,5				13	13	9,4
Nem meghatározható összesen	44	44	32,1				44	44	31,6
Összesen	137	185	100	2	498	100	139	683	100

A régészeti állattani leletanyag

A lelőhelyről viszonylag kisszámú állatmaradvány került felszínre [N(=feldolgozott rekordszám, amely az összefüggő vázrészeket egyként kezeli)=139; NISP(=Number of Individual Specimens / meghatározott töredékek száma)=683; összsúly=25,35 kg; **1. táblázat**]. A fajilag pontosan nem meghatározott töredékek (N=44; NISP=44; 31,6%) beazonosítása a jellegzetes anatómiai jegyek hiányában nem volt lehetséges. A töredékek mérete alapján ezek nyúl, ill. kutya méretű emlős, valamint kispatás és nagypatás méretkategóriába sorolhatók. Az állatmaradványok összesen tíz stratigráfiai egységből (kilenc gödörből – N=137/NISP=185 és egy kocsisírból – N=2/NISP=498) származtak (**1. táblázat**).

A csontanyagban hat összefüggő vázrész volt. Három, vaskori objektumból származó kutya (SE1: NISP=41; SE4: NISP=2; SE5: NISP=3), egy kiskérődző (SE2-4: NISP=2), és a kocsisír két lova (SE18: I. ló NISP=231; II. ló NISP=267). Lényeges hangsúlyozni jelen anyag esetén az összefüggő vázrészek fontosságát, és a töredékszámok

megadásában betöltött szerepüket, ugyanis a két lócsontváz és a kutya összefüggő és egy egyedhez tartozó maradványai „1”-ként szerepelnek az „N” oszlopban, mivel a vázrészek egyes csontjai (=NISP) félrevihetnék az egyes, nagyobb vázrészekkel szereplő fajok jelentőségét a fajösszetétel tekintetében. Így bár összesen (NISP=) 498 lómaradvány került elő a lelőhelyről, ugyanakkor ez a csontmennyiség két egyedhez tartozott.

A teljes leletanyagban a háziemlősök aránya volt a legnagyobb, azon belül is a kiskérődző maradványok száma. A vad fajok közül gímszarvas és őz szerepelt (**1. táblázat**).

Megtartás

A maradványok mérete 3-466 mm közötti volt. A vaskori leletanyag lényegesen töredékesebb volt. Égett, gyökérnyomos, rágott és a talaj savasságától roncsolódott felületű maradványok is előkerültek. Patológias elváltozás nyomai nem voltak ezeken a csontokon, feldolgozás (vágás és bárdolás) nyomai viszont igen.

2. ábra: Réz okozta elszíneződés a II. ló (kanca) jobboldali kézközépcsontján és 1. ujjpercén (Fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 2.: Discolouration caused by copper on the right metacarpal and phalanx I of the horse II (mare) (Photo by Anna Zsófia Biller)

2. táblázat: A vaskori objektumokból előkerült főbb gazdasági haszonállatok életkor szerinti megoszlása

Table 2.: The age distribution of the main livestock (cattle, sheep/goat, pork) from the Iron Age features

	foetus	neonatus	juvenilis	subadultus	adultus	maturus	kérdéses
szarvasmarha	0	1	1	0	5	0	12
juh/kecske	0	0	2	1	6	0	30
hájisertés	0	1	7	0	2	0	11

A testrégió megoszlás összevetve a főbb gazdasági haszonállatok életkor szerinti megoszlásával (**2. táblázat**) arra utal, hogy a szarvasmarhákat és a kiskérődzőket húruk, bőrük hasznosítása (elsődleges hasznosítás) mellett sok esetben kifejtett korukig életben tartották, azaz a tejüket és az erejüket is hasznosították, juhok esetében a

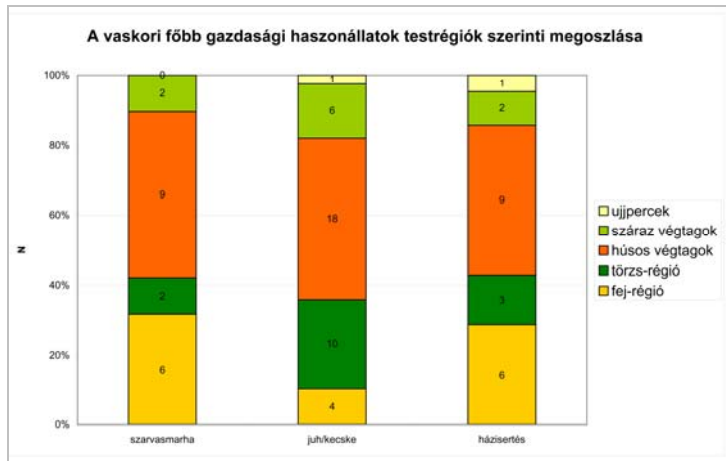
A két római kori ló csontváz igen jó megtartású volt, sok ép csonttal. A feltárás során azonban a munkagép a magasabban helyezkedő csontokat (koponya) roncsolta. A lócsontok felületén gyökérmomok és a talaj savasságának hatása volt megfigyelhető. A sír déli részében található ló (II. ló) behajtott lábára utólag ráborult a kocsiszekrény. A fejfelé bedobott kocsi (Vass 2017) bronzdíszének oxidációja zöldre festette a ló csontjainak egy részét (**2. ábra**), valamint megfigyelhetőek voltak vas okozta elszíneződések is helyenként. Feldolgozásra, valamint a leülés módjára utaló nyomok nem voltak a ló maradványokon.

A vaskori (Hallstatt C – Kr.e. 8-7 századi) állatmaradványok

A munkaterület É-ÉK-i és középső részében elhelyezkedő vaskori objektumokból – szemetesgödörökből, tárológödörökből – származó maradványok száma igen csekély volt, nem érte el az 500 db-os csontszámot, ami az archaeozoológiai gyakorlat szerint elégséges mintanagyság lehetne egy alaposabb elemzés elvégzéséhez, így csupán vázlatos információk adhatók a kevesebb, mint 200 maradvány alapján. Ezek a vaskori jelenségek lehetséges, hogy a szomszédos telkeken megfigyelt őskori (késő bronzkori – kora vaskori) telep(ek) folytatásai (Vass & Mráv 2020, 57.).

A háziállatok közül a kiskérődző (juh és kecske) csontok száma volt a legmagasabb, a vadak közül gímszarvas és őz maradványai fordultak elő. A legfőbb gazdasági haszonállatok (szarvasmarha, kiskérődzők, sertés) csontjainak testrégiók szerinti megoszlása alapján látszik, hogy mindegyik faj esetében a húsos végtagok csontjai kerültek elő a legnagyobb számban, amelyet a törzs- vagy a fejrégió csontjai követtek (**3. ábra**).

gyapjukat is (másodlagos hasznosítás). A sertés elsődlegesen hús- és zsírhasznú faj, fiatalabb korokban vágják le őket a zsenge hús érdekében. A háziállatok feldolgozására a nagyobb darabokra történő aprítás nyomai és a vágásnyomok is utalnak.

3. ábra:

A vaskori objektumok főbb gazdasági haszonállatainak testrégiók szerinti megoszlása

Fig. 3.:

Body region distribution of the main livestock (cattle, sheep/goat, pork) from the Iron Age features

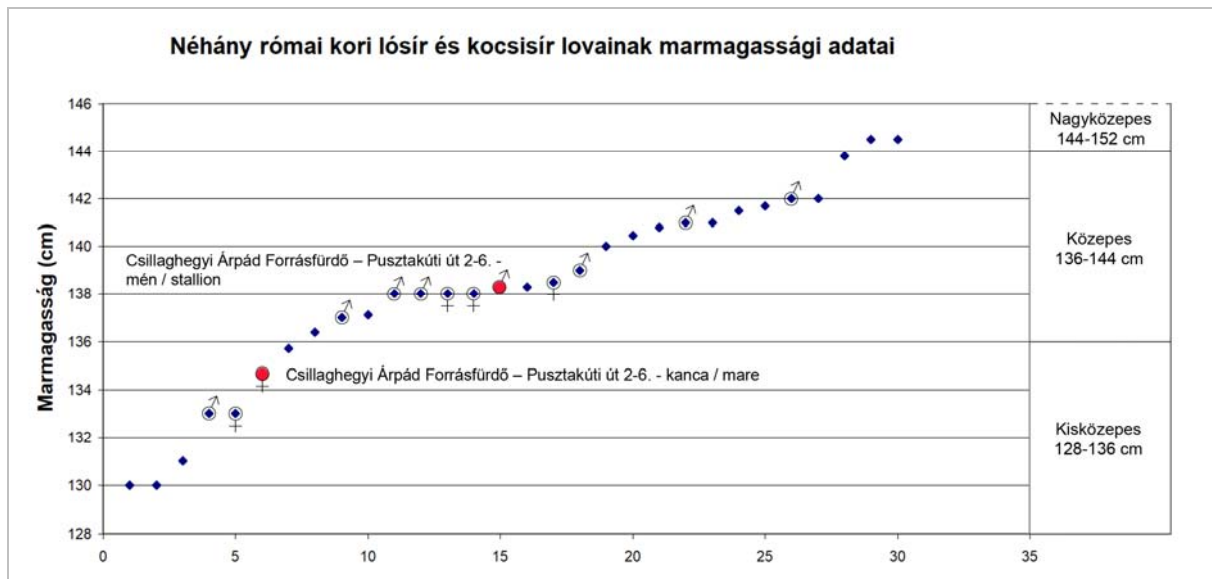
3. táblázat: A vaskori kutya csontok és a római kori kocsisír lovainak marmagassági adatai

Table 3: Wither height data of the Iron Age dog bones and the horses from the Roman chariot burial

Állatfaj	Váزرész	Teljes hossz GL (mm)	Prox. szélesség BP (mm)	Prox. mélység DP (mm)	Diaphy. szélesség SB (mm)	Diaphy. mélység SD (mm)	Dist. szélesség DB (mm)	Dist. mélység DD (mm)	Marmagasság (cm)	
									Vitt	Kiesewalter
Házikutya - vaskor	Tibia	158	32	33	11	11	21	15	46,136 (közepes)	
	Tibia	157	32	33	10	11	21	16	45,844 (közepes)	
									Vitt	Kiesewalter
Háziló (I. ló) - római	Jobb metacarpus	225	51	33	35	24	48	38	138,85	141,02
	Bal metacarpus	228	51	33	34	26	48	39	140,44	142,943
	Jobb metatarsus	270	51	44	32	27	49	38	141,5	141,245
	Bal metatarsus	272	52	44	33	26	50	39	142,56	142,311
	Jobb humerus	287	94	101	37	44	76	83	134,8	143,5
	Bal humerus	-	-	-	38	43	77	82	-	-
	Jobb radius	-	83	48	39	30	73	38	-	-
	Bal radius	-	84	44	-	28	73	38	-	-
	Jobb femur	389	117	84	43	49	91	119	135,6	136,539
	Bal femur	389	118	87	43	49	89	120	135,6	136,539
	Jobb tibia	-	96	91	41	30	74	45	-	-
	Bal tibia	347	-	91	42	32	-	-	136,8	151,292
Háziló (II. ló) - római	Jobb metacarpus	219	48	33	33	22	49	36	135,67	137,174
	Bal metacarpus	218	48	33	33	22	48	36	135,14	136,533
	Jobb metatarsus	262	49	38	31	25	46	36	137,26	136,981
	Bal metatarsus	262	51	39	33	25	48	38	137,26	136,981
	Jobb humerus	289	93	92	34	42	71	80	135,6	144,5
	Bal humerus	282	92	97	34	43	72	78	132,8	1410
	Jobb radius	325	79	43	38	27	61	37	134	141,05
	Bal radius	323	81	41	37	28	61	37	133,2	140,182
	Jobb femur	384	111	85	41	44	84	119	133,6	134,784
	Bal femur	-	-	-	42	50	83	-	-	-
	Jobb tibia	338	93	89	38	29	68	43	133,2	147,368
	Bal tibia	338	93	90	39	30	68	46	133,2	147,368

4. táblázat: Néhány római kori kocsi- és lósírokból származó lovak főbb adatai**Table 4.:** Main data of some horses from carriage- and horse burials from the Roman Period

Lelőhely	Sír típusa	Ló neme	Ló életkora	Ló marmagassága (cm)	Irodalom
Budakeszi Széchenyi u. 104-106.	Kocsisír (lovak + kutya)	?	?	1. ló: 144,5 2. ló: 144,5 3. ló: 137,1	Vörös 2010, 232., Mráv 2002, 174.
Budaörs Kamaraerdei-dűlő	79. lósír	Mén	Adultus	141	Mráv 2016, 490. (Kőrösi Andrea határozása)
	83. lósír	?	Adultus	?	Mráv 2016, 493. (Kőrösi Andrea határozása)
	86. lósír	?	3 éves	142	Mráv 2016, 493. (Kőrösi Andrea határozása)
	117. kettős lósír	1. ló: mén 2. ló: mén	1. ló: 3 éves 2. ló: 5-6 év körüli	1. ló: 133 2. ló: 138	Mráv 2016, 493. (Kőrösi Andrea határozása)
	124. kocsisír – négykerekű kocsiával	1. ló: kanca 2. ló: kanca	1. ló: 3 éves 2. ló: 7 év körüli	1. ló: 138 2. ló: 138	Mráv 2016, 496. (Kőrösi Andrea határozása)
	125. kocsisír – négykerekű kocsiával	1. ló: kanca 2. ló: kanca	1. ló: 10 év körüli 2. ló: adultus	1. ló: 138,5 2. ló: 133	Mráv 2016, 501. (Kőrösi Andrea határozása)
	126. kocsisír – kétkerekű kocsiával	1. ló: mén 2. ló: mén 3. ló: ?	1. ló: 4-4,5 éves 2. ló: 4-4,5 éves 3. ló: 3 éves	1. ló: 137 2. ló: 138 3. ló: 141	Mráv 2016, 508. (Kőrösi Andrea határozása)
162. kocsisír – négykerekű kocsiával	1. ló: mén 2. ló: mén	1. ló: 4 éves 2. ló: adultus	1. ló: 139 2. ló: 142	Mráv 2026, 503. (Kőrösi Andrea határozása)	
Budapest – Bécsi út 96/b	162. kocsisír – négykerekű kocsiával	1. ló: kanca 2. ló: kanca	1. ló: 3,5 éves 2. ló: 18 éves	?	Facsády 2004, 28. (Lyublyanovics Kyra határozása)
Inota 1. halom 2. halom	2.gödör – lósír	?	?	138,3	Vörös 2010, 232.
	2. gödör – 1 kocsisír	?	?	143,8	Vörös 2010, 232.
	3. gödör – kettős lósír	?	?	1. ló: 141,5 2. ló: 141,7	Vörös 2010, 232.
Kozármisleny Rákóczi út 37.	Kocsisír	?	1. ló: 4-4,5 éves 2. ló: 4-4,5 évesnél valamivel fiatalabb	1. ló: 140,45 / 139,7 2. ló: 136,38 / 136,2	Bökönyi 1989, 54-55. / Vörös 1999, 128.
Mözs – Kakasdomb	Lósír	?	?	131	Vörös 2010, 232.
Nagykanizsa	42. sír (ló + kutya)	?	2-2,5 éves	140,8	Vörös 2010, 229.
Solymár Dinnyehegy	Lósír	?	?	135,7	Vörös 1991, 354.
Szöny / Brigetio – Gerhát-temető	Lósír	?	?	140	Vörös 1999, 128.
	Kettő lósír (2 ló + kutya)	?	?	1. ló: 130/135 2. ló: 130	Vörös 1999, 128.
Csillaghegyi Árpád Forrásfürdő – Pusztakúti út 2-6.	Kocsisír – négykerekű kocsiával	1. ló: mén (herélt?) 2. ló: kanca	1. ló: 11-12 év körüli 2. ló: 8 év körüli	1. ló: 138,27 2. ló: 134,63	

4. ábra: Néhány római kori lósír és kocsisír lovainak marmagassági adatai

Fig. 4.: Wither height data of some horses from Roman Period horsegraves and carriage burials

Marmagasság számításához szükséges méretadatokat csupán két kutya sípcsontól lehetett felvenni (3. táblázat). Az egyik sípcsont teljes hossza alapján (GL=157 mm) egy 45,8 cm-es marmagasságú, míg a másik sípcsont alapján (GL=158 mm) egy 46,1 cm-es kutyát (Koudleka 1885, 127-153.) lehetett azonosítani. Mindkettő méretadat közepes testű kutyára utal.

A római kori kocsisír lovairól

Testméret

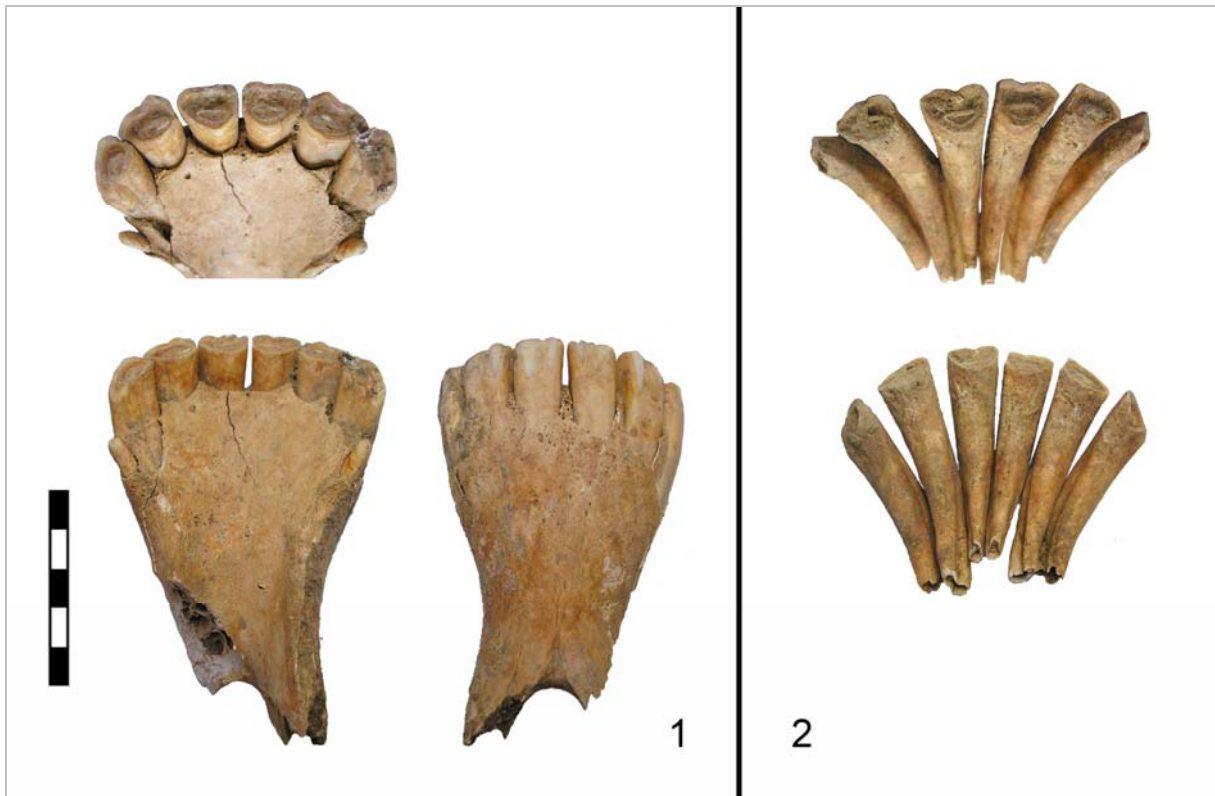
A két ló esetében szinte minden marmagasság számításához szükséges hosszúcsont rendelkezésre állt. A marmagasság számítás Vitt (1952, 163-203.) és Kiesewalter (1888.) módszerrel is elvégezhető volt (3. táblázat). Az eredmények értékeléséhez a Vitt féle számítás eredményeit használtam. Ehhez a hosszúcsontok (karcson, orsócsont, combcsont, sípcsont, kéz- és lábközépcsontok) teljes hosszának méretei szükségesek. Az I. ló hosszúcsontok alapján felvett marmagassági értékei 134,8-142,56 cm között mozogtak. Ezen méretadatok átlaga 138,27 cm. A II. ló marmagassági értékei 132,8-137,26 cm között voltak. Átlaguk 134,63 cm. A Vitt-féle magasságkategóriák (Vitt 1952, 163-203.) értelmében az I. ló egy közepes testű ló volt, a II. ló pedig egy kisközepes ló, amelyek a bennszülött lakosság saját kis testméretű lovai lehettek (Vörös 2010, 232.).

A római provinciákban előforduló római nagyközepes és magas lovak a Mediterránium különböző helyeiről származtak (Vörös 1999, 128.). Marmagasságuk időnként a 160 cm-et is elérhette (Bökönyi 1989, 53.). Ehhez képest a bennszülöttek lovainak marmagassága jóval alul maradt. Erről tanúskodnak a többi pannoniai bennszülött kelta településekről, vagy akár a lótemetkezésekből, kocsisírokból ismert lovak méretei is (4. táblázat; 4. ábra), illetve Közép- és Nyugat-Európa germán és kelta telepeiről ismert lovaké, amelyekre az alacsony-közepes testmagasság volt jellemző (Vörös 1991, 354.; Vörös 1999, 128.).

Nem és életkor

Az I. ló esetében a maxillaris fogsorban szerepelt egy kisebb szemfog, így ez az egyed valószínűleg hím, a kis szemfogból ítélve pedig herélt ló lehetett. Ez amiatt is feltételezhető, mert egy csődör természeténél fogva nagy valószínűséggel nem férne meg nyugodtan egy kanca mellett. A kis szemfog időnként előfordul nőstények esetében is, viszont a kocsisír két ló közötti méretkülönbség a nemek közötti méretbeli eltérésekből (nemi dimorfizmus) eredhet, így valószínűbb, hogy az I. ló hím volt. A II. ló esetében nem volt megfigyelhető szemfog, így ő kanca lehetett.

A csontozat állapota alapján mindkét ló adultus (azaz kifejlett) korú lehetett. A metszőfogak kopottsága alapján lehetett árnyalni a képet: az I. ló eszerint 11-12 év körüli, míg a II. ló 8 év körüli lehetett (5. ábra 1-2.).

5. ábra: 1., Az I. ló (hím) incisivusai a mandibula töredékével; 2., A II. ló (kanca) mandibularis incisivusai (Fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 5.: 1., Incisors and fragment of the mandible of the stallion (horse I); 2., The mandibular incisors of the mare (horse II) (Photo by Anna Zsófia Biller)

6. ábra: 1., Processus transversusok mentén összenőtt ágyékesigolyák (hím - I. ló); 2., 1. nyakcsigolya kisebb mértékű csontfelrakódással (kanca - II. ló) (Fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 6.: Accreted lumbar vertebrae along processus transversus (stallion – horse I); 2., Atlas with minor bone accretions (mare – horse II) (Photo by Anna Zsófia Biller)

7. ábra: Csontburjánzásos caudalis ízületi felszínű hátsigolyák (hím - I. ló) (Fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 7.: Vertebrae with bone proliferation at the caudal surface of the articulation (stallion – horse I) (Photo by Anna Zsófia Biller)

Patológiás elváltozások

A vaskori maradványokon nem voltak megfigyelhetőek csonttani tüneteket produkáló betegség nyomai. A kocsisír lovainak csontjai között viszont volt nyolc kisebb mértékű elváltozás. Az I. ló két ágyécsigolya összenőtt (**6. ábra 1.**), a II. ló első nyakcsigolyájának a ventralis ívén, a cranialis ízületi felülethez közelebb kisebb mértékű csontfelrakódás látszódott (**6. ábra 2.**), az I. ló öt hátsigolyáján pedig csontburjánzás nyomait lehetett észlelni (**7. ábrán** kettő hátsigolya szerepel az ötből). Ezek az elváltozások nem túlzott mértékű rendellenességek, a felnőtt lovaknál előfordulhatnak, és valószínű nem okoztak korlátozást a mozgásukban.

A kocsisírok temetkezésének szokása

A lovakkal együtt eltemetett kocsik rítusa elsősorban a rangosabb kelta származású eraviscusok szokása volt. A rómaiakra nem volt jellemző ez a fényűző temetkezési mód (Mráv 2009, 78.). Ez a törzs egészen a Kr.u. 1. századig alárendelt szerepet töltött be, majd miután felépült az aquincumi legiotábor (Kr.u. 89), és a település helytartói székhelyé vált (Kr.u. 103-106), a törzs és annak fiatal elitje központi támogatást élvezett. Ennek köszönhetően előkelői római polgárjogot kaptak, és a Kr.u. 2. századtól nagy gazdagság jellemezte őket (Mráv 2014, 115-116.).

Ugyan a mindennapokban igyekeztek alkalmazkodni a római szokásokhoz, hitvilágukban megmaradtak régi szokásaik, amelyek alkalmat adtak a vagyonosabbak számára gazdagságuk megcsillogtatására is.

A kelták, így az eraviscusok túlvilágról alkotott képének rekonstrukciója – egyéb források hiányában – csupán a régészeti leletanyagok alapján lehetséges. A kelta eraviscus elit tagjai valószínűleg hittek a halál utáni létben, amely szerint a halott folytatta földi életét a túlvilágon, ahová kedvenc használati tárgyait is magával vitte. A sírba étel- vagy italmellékletet nem helyeztek. Hitük szerint a túlvilágon nemcsak a halott, hanem a temetkezési szertartás során leölt lovak és kutyák is életre keltek. A szétszedett vagy hiányosan sírba tett kocsik alkatrészei pedig újra összeálltak, és ismét használhatóak lettek (Mráv 2009, 86.). A túlvilágot valószínű a föld egy távoli vidékén képelték el, ahová hosszú út vezetett, és ahonnan már nem tértek vissza. Az elhunyt hozzátartozó hitük szerint tehát nem halt meg, hanem csak hosszú útra indult, amelynek végén a túlvilági lét örök boldogsága várta (Mráv 2014, 136-137.).

A kocsit, vagy az utazás tényét több domborművön – főleg sírsztéléken, sírdomborműveken – örökítették meg. Ez az utazás azonban nem a túlvilágra utazás képe, hanem egy hétköznapi utazás képe, amely átvitt értelemben utalt az elhunyt túlvilági utazására. A legtehetősebbek nem csak képi ábrázolásokkal emlékeztek meg erről az utazásról, hanem a Kr.u. 2. századtól már felszerszámozott lovakat, és díszes, mindennapi utazásaik során használt kocsikat is a halott közelébe helyeztek (Mráv 2009, 79). Ez a fajta temetkezés főként a Kr.u. 2. századra, 3. század elejére jellemző. Pannoniából közel 30 lelőhelyről ismert kocsit tartalmazó római kori temetkezéseket, amelyek négy dél-pannoniai kivételtől eltekintve az eraviscusok törzsi területén és annak közvetlen szomszédságában, Északkelet-Pannoniában

csoportosultak, ugyanott, ahol a halotti utazásra utaló őslakos síremlékek is elterjedtek. Néhány jelentősebb, jól dokumentált kocsisír: Kozármisleny (1969), Várpalota – Inota 2. halom (1973-1975), Budakeszi (1999), Budaörs (2002), Budapest – Bécsi út 96/b (2003; Facsády 2004, 27-28.), Sárísáp (2012) (Mráv 2009, 80.; Mráv 2014, 118.). Előfordul időnként, hogy a kocsisírokat tartalmazó objektumokat felszerszámozott hátsólovakat tartalmazó sírgödörök kísérték, mint például Budaörs – Kamaraerdei-dűlő római kori temetőjében. Ez a szokás jóval szélesebb körben volt elterjedt mind társadalmilag, mind földrajzilag, mint a lovaskocsik eltemetésének arisztokráciához kapcsolódó hagyománya (Mráv 2016, 490.).

Azokat a császárkori, többségében temetés céljából ásott gödröket, amelyekbe (többek között) utazókocsit vagy annak alkatrészeit és ígáslovakat temettek el, a szakirodalom összefoglaló néven kocsisíroknak nevezi, bár ez a kifejezés a császárkori leletek vonatkozásában sok tekintetben félrevezető, nem biztos ugyanis, hogy minden esetben valódi temetkezések voltak, amelyek egyik melléklete volt csak az utazókocsi. Ez csak abban az esetben állítható nagy bizonyossággal, amikor a halott földi maradványai ténylegesen előkerültek a kocsi közeléből, viszont igen ritkán került elő az elhunyt is ezekben a sírokbán. Sok esetben előfordulnak temetőkből, adott síroktól függetlenül is kocsisírok. Ezek szerint viszont ezeket a temető területén ásott gödröket alvilági isteneknek szánt áldozatként lehet értelmezni, melyek párhuzama Galliából ismert. A halott nélküli, de a temetkezések minden kritériumával rendelkező jelenségek értelmezése esetén a jelképes sír lehetősége is felmerülhet. Előkerültek olyan objektumok is, amelyek nem szakrális területen helyezkedtek el, és csak néhány kocsi alkatrészt tartalmaztak. Ezeket „kocsi nélküli kocsisír”-ként értelmezik, és ez arra is utal, hogy nem csak temetések alkalmával mutattak be ilyen áldozatot (Mráv 2009, 80-81.).

A kocsisírok közös jellemzője, hogy a sírgödörbe a felszerszámozott lovak tetemeit, valamint az elemeire bontott, díszes (témájában közvetve vagy közvetlenül mindig bacchikus mitológiai elemeket tartalmazó), de általában hiányos utazókocsik alkatrészeit fektették. Hogy a lovakat vagy a kocsi alkatrészeit helyezték-e elsőként a gödörbe, ez mindig egyedi és lelőhelyfüggő. Keltezésük nem mindig egyértelmű. Sokszor csak a sír környezete, a kocsi sírba helyezésének módja, vagy a kocsi, a járom és a lószerszám veretei adnak támpontot (Mráv 2016, 512-516.). A kocsitemetkezések több esetben vicusok temetőiből ismertek, ami arra utal, hogy a helyi őslakos elit fejlődése egy korai szakaszában nem római típusú villagazdaságokban élt, hanem inkább falvakban, beágyazódva a falusi közösségekbe (Mráv 2016, 518.).

A kocsisírok vagy részleges kocsisírok jelenléte nem köthető minden esetben az előkelő eraviscus emberekhez. Elképzelhető, hogy olyan közösségek, amelyek vagyoni helyzete ezt lehetővé tette, követték az eraviscus elit szokását, és egyszerűbb, olcsóbb formában élt körökben a kocsik és ígáslovak eltemetésének szokása. A kocsit tartalmazó gödrök tágabb kontextusának az ismerete segíthetne a kérdés eldöntésében, amely információkat hordozhat a szokást ápoló személyekről. Ilyen adatokkal azonban csak ritka esetben állnak rendelkezésre (Mráv 2009, 81.).

Nem állítható teljes bizonyossággal, hogy a túlvilági útra kizárólag férfiakat láttak el kocsival, azt azonban bizonyos, hogy az esetek többségében – a mellékletekből levont következtetések alapján – ez történt (Mráv 2009, 82.).

A csillaghegyi kocsisírban a két lovon és a kocsi alkatrészein túl egyéb melléklet, állati vagy emberi maradvány nem volt a gödörben. A lovak csontjain semmilyen, a leölés mikéntjére vonatkozó nyom (pl. vágásnyom) nem volt megfigyelhető, így valószínűleg lágy szövetet érintett csak a vágás (pl. a nyaki erek átvágása) vagy a döfés, ami a lovak halálát okozta feláldozásukkor. A Budaörs – Kamaraerdei-dűlő lelőhelyről származó kétkerekű kocsi társaságában eltemetett lovak közül az egyik csontvázába ágyazva feküdt egy vas lándzsa, amely arra utalhat, hogy az utolsóként leölt ló testében hagyták a lándzsát, ez lehetett a leölésükkor használt eszköz (Mráv 2014, 123.). Mivel a lovak igen kusznán helyezkedtek el a gödörben, lehetséges, hogy a végső haláltusájukat a gödörben vívták, és ott lehelték ki lelküket.

A Pusztakúti úti kocsisírtól nem messze egy 4-5 éves gyerek régen kifosztott, erősen bolygatott sírja került elő. Csupán néhány kerámia töredék feküdt a sírban (Vass & Mráv 2020, 62.). Lehetséges, hogy a két objektum között kapcsolat volt, és a gyerek halála kapcsán áldozták fel a lovakat és temették el a túlvilágra átsegítő kocsival együtt őket.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is köszönöm Bárány Annamária archaeozoológus kollégámnak (Magyar Nemzeti Múzeum) a lovak fogazat alapján történő életkor meghatározásában nyújtott segítségét, hasznos észrevételeit. Valamint Vass Lórántnak (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) a hasznos szakmai tanácsait, Mráv Zsoltnak (Magyar Nemzeti Múzeum) és Schilling Lászlónak (Magyar Nemzeti Múzeum) pedig a fotó dokumentáció elküldését.

Irodalom

BÖKÖNYI, S. (1989): Die Pferdeskelette des römischen Wagengrabes von Kozármisleny. *Régészeti Füzetek* **25** 51–62.

- FACSÁDY, A. (2004): Temetőfeltárás a Bécsi úton (Budapest, III. ker, Bécsi út 96/b, Hrsz.: 14724/1, 14724/2) (Excavation at a cemetery in Bécsi Road). *Aquincumi Füzetek*, Budapest **10** 21–29.
- KIESEWALTER, L. (1888): *Skelettmessungen am Pferde*; Univ. Diss. Leipzig.
- KOUDELKA, F. (1885): Das Verhältniss der Ossa longa zur Skelethöhe bei den Säugertieren; *Verhandlungen des naturforschenden Vereins Brünn* **24** 127–153.
- MRÁV, Zs. (2002): Budakeszi, Széchenyi utca 104-106 (MRT 7. 4/16). MARTON E. & KISFALUDI J. szerk., *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*, 174.
- MRÁV, Zs. (2009): Utas két világ között. A helyi elit kocsi tartalmazó temetkezései a császárkori Pannóniában. *Ókor – Folyóirat az antik kultúráról*. **VIII/3-4** 78–87.
- MRÁV, Zs. (2014): A kocsiút végállomása: a túlvilág. Császárkori kocsi- és lósírok a Budaörs, Kamaraerdei-dűlő településének temetőjében. In: OTTOMÁNYI K., MRÁV Zs. FILIPSZKY I. & MESTER E. szerk., *Antik gyökereink. Budaörs múltja a régészeti leletek fényében*. Budaörs 114–137.
- MRÁV, Zs. (2016): Az eraviscus törzsi elit nyomában. Császárkori kocsi- és lósírok a Budaörs–Kamaraerdei-dűlő római településének temetőjében - Auf den Spuren der Eravisker-Stammeselite. Kaiserzeitliche Wagen- und Pferdegräber der römischen Siedlung von Budaörs-Kamaraerdei-dűlő. In: OTTOMÁNYI K. szerk., A budaörsi római *vicus* temetője. *Régészeti Tanulmányok*, Budapest 490–528.
- MRÁV, Zs. (2017): Utas a halál útján. *Óbudai Anziks* – Harmadik kerületi kulturális magazin 2017. ősz 84–87.
- VASS, L. (2017): Ásatási napló – Budapest III. Pusztakúti út 2-6 hrsz. Árpád Forrásfürdő. Teljes felületű megelőző régészeti feltárás 2017. *Ásatási dokumentáció, kézirat*.
- VASS, L. & MRÁV, Zs. (2020): Óskori jelenségek és római kori kocsisír a Csillaghegyi Strandfürdő területén – Prehistoric Phenomena and a Roman Period Carriage Burial at the Csillaghegy Bath. *Aquincumi Füzetek* Budapest **24** 52–70.
- VÖRÖS, I. (1991): Temetési étel- és állatáldozat leletei Solymár kora császárkori temetőjében. – Speise- und Tierknochenfunde der Bestattungen des frühkaiserzeitlichen Gräberfeldes von Solymár. *Studia Comitatus* **21** 349–351.
- VÖRÖS, I. (1999): Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. – Germanische Pferde-Hunde-Dopplergräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Keszthely. *Zalai Múzeum* **9** 121–151.
- VÖRÖS, I. (2010): A nagykanizsai római kori ló- és kutyasír archaeozoológiai vizsgálata. *Zalai Múzeum* **19** 229–234.
- VITT, O. (1952): Losadi pazürükszkih kurganov. *Szovetszkaja Arheologija* **XVI** 163–203.

